

TARİH YAPMAK/TARİH YAZMAK İKİLEMİNDE TÜRKİYE

Prof. Dr. İlber ORTAYLI

Galatasaray Üniversitesi Öğretim Üyesi

Türkiye maalesef tarihçi bir ülke değildir. Tarihi bir ülkedir, tarihi yapan uluslardan biridir, ama tarih bilimine gerekli özeni göstermiş bir ülke değildir. Tarih yapmak kavramı ile ne kastediyoruz? Bazı yorumlar vardır; “*Tarihi biz yaptık, tufanlardan önce vardık, tufanlardan sonra da varız*” der. Bazıları da “*Tarihe ciddi bir etkimiz olmamış, göçebeyiz, yağmacıyız*” der. Şurası bir gerçektir ki, bu iki görüş de abartılıdır. Mesela Lüksemburglular, asla “*Tarihi biz yaptık, şöyle yaptık, böyle yaptık*” diye konuşmazlar. Ama Balkanlar’da genellikle böyle söyleyenler vardır. Romalılara sorsanız, onlar yapmışlardır tarihi; Bulgarlara sorsanız, zaten Şarlıman’dan sonra Avrupa’nın en büyük imparatorluğu onlardır. Keza Yunanlılar aynı abartmayı yapmaktadır. Oysa biz tarih yapmak derken böyle bir bakıştan söz etmiyoruz.

Türkler gerçekten tarih yapımında müessirdirler; şuradan belli ki, bu bölgedeki hiçbir kavmin tarihini Türklersiz incelemek mümkün değildir. Bu söylediğimiz, elbette ki Mayalar’ın, Aztekler’in, modern Amerika’nın, Afrika’nın veya Hindistan’daki devletlerin tarihini içermez. Fakat Eski Dünya’daki; yani Akdeniz çevresi, Avrupa, özellikle Doğu Avrupa ve “Asya-i Vusta” dediğimiz Orta Asya’ya doğru uzanan devletlerin ve milletlerin tarihi Türklere değinilmeden incelenmez. Hatta ciddi tarihçi çevrelerde, “*Türkçe öğrenilmeden tarih yapılmaz*” denir. Meşhur bir sözdür; “*Balkanizm boş bir bilimdir, meğerki Türkçe öğrenesiniz*” denir. Türkçe bilmekse, Osmanlıca belgeleri okuyabilmek demektir. Belge okuyamayan Türkçe biliyor kabul edilmez. Bilim âleminin gözünde Türkçe biliyor sayılmanız için belgeleri okuyabilmeniz gerek.

Eskiden tarih, antropoloji, uluslararası ilişkiler gibi dallarda doçent olmak için Osmanlıca imtihanından geçilirdi. Aslında o zaman dahi bu, yönetmelikte kalan bir hükümdü; benim imtihana girdiğim zaman bile karşımdaki üç mubassırın üçünün de Osmanlıca bilmediği bir gerçektir; yani beni imtihan etmeleri mümkün değildi pratikte. Korkarım böyle giderse, 20 sene sonra tarih dalında dahi adayları imtihan mümkün olmayacak.

Ne yazık ki Türkiye'deki sosyal bilimcilerin 70-80 sene önceki metinleri okumamak, bunlarla ilgilenmemek konusunda büyük bir ısrarı var. Oysa bir tarihçi Osmanlıca okuyamadığı müddetçe tırnak içinde tarihçi olarak kalacaktır. Aynı şey diğer coğrafyalar için de geçerlidir. Latince bilmeden Macar tarihi çalışılmaz mesela. Herkes bilir ki 1848'e kadar Macar Krallığı'nın tüm mensupları, kançılıyası, memurları Latince kullanırdı. Ya da Orta Yunancayı bilmeden Bizans tarihçisi olunamaz. Bu anlamda ülkemizde ciddi bir filoloji uzmanlığı eksikliği var. Bu tür eleştiriler Batı tarihçileri arasında normal karşılanırken, bizim ülkemizde eleştiriler karşısında hazımsızlık gösteriliyor. Oysa tarih bilimi, filolojiyle yapılır.

Filoloji bakımından kuvvetli olmayan bir kavim, Batı medeniyetine girmiş değildir. Batı medeniyetini diğer medeniyet çevrelerinden tefrik eden iki vasfı vardır: Bunlardan bir tanesi filoloji, diğeri musikidir. Doğu'da bugünkü Batı medeniyetinin, Batı musikisinin izlerine rastlanmaz, yani Yunan'da, hatta Roma'da, hele Bizans'ta, İran'da, Mısır'da bu izlere rastlanmaz. O başka bir müziktir. Onun devamı bugünkü Türklerin alaturka musikisiydi ama XX. yüzyılda dejenere edildi. Söylediğimiz gibi Batı medeniyetin diğeri ayırt edici vasfı filolojidir. Ciddi bir filoloji bilgisine sahiptirler. Aslında eski dilleri öğrenmek tarihte sırf Avrupalılara has bir şey değildi. Mesela Kalde Krallığında, Babilonya'da Sümer metinleri saklanırdı, çok ayrı bir dil olmasına rağmen Hititler Sümer metinleri okuyabilirdi. Yine Güneydoğu'daki birtakım prensliklerin arşivleri kazılıyor; oradan da Hitit metinleri değil, Sümer metinleri çıkıyor. Sümer dili, tamamıyla ayrı bir dil, Sami dillerden biri bile değil ama o dönem insanı Gılgameş'i okuyormuş. Ya da İslam Orta Çağı'nda büyük İslam âlimlerinin çoğu İbranice ve Aramice bilirdi. Mesela ünlü hadis âlimi Buhari, İbranice bilirdi ki İsrailiyat'ı bu sayede tefrik edebilirdi.

Yine de tam manasıyla filoloji yapanlar, Batılılardır. Bunun çok uç örnekleri vardır. XVII. asırda 14 yaşında iki Fransız çocuk, hayatta Türkiye'ye gelmemelerine rağmen Türkçe öğreniyorlar. Gene XIV. Louis devrinin bilim adamlarından biri, Çin metinlerini okuyup içinden Türklerle ilgili bölümleri çıkarıyor. Bir Fransız, Sinoloji çalışıyor, Türklerle ilgili bölümleri ayırıyor; bizse onun yaptığı neşriyatı Hüseyin Cahit tercümesi sayesinde öğreniyoruz. Tarihi komşumuzun bizim hakkımızda yazdıklarını tetkik etmek çabamız yok.

Gene mesela Arabika, Perzika diye Hafız'ı, Sadi'yi tercüme ediyorlar. Hatta "Friedrich Ruckert" İran şairlerini çevirmekle de kalmıyor, Almandaca aruz vezni kullanarak çeviriyor. Oysa Doğu'da hiç kimsenin oturup Titus Livius'u, Vergilius'u, Homeros'u vs çevirdiği yok. Ta ki Tanzimat dönemi geliyor, Fransızca üzerinden tercüme ediliyor bu metinler.

Kur'an-ı Kerim'in, artistik nesir, seciyeli nesir dediğimiz bir stili vardır. Çevirilerde işte bu stili yakalıyorlar. Türklerin Kur'an tercümesi ise sadece bir tercümedir; ilmî bakımdan doğrudur ama oradaki stil, oradaki lezzet yakalanmış değildir, öyle bir gayret de yoktur. Halbuki Almanınkindedir, yani Friedrich Ruckert okuduğunuz zaman, onun Kur'an tercümesinde böyle bir lezzeti yakalarsınız.

Bir devir ve bir medeniyet düşününüz ki, bir yanda Schubert'ler, Beethoven'lar, bir yanda Ruckert'ler ve bütün bunlara eşlik eden felsefî birikim. Mesela Hegel "*Hiç kimsenin Osmanlı tarihini yazdığı yoktu*" diyor, bunu dert ediyor Goethe'nin Hafız'dan etkilendiğini, Hafız'ın Hammer sayesinde çevrildiğini, Doğu'nun rüzgârlarının geldiğini ve bu sayede Goethe'nin de büyük "*West-Östlicher*"i (Doğu-Batı Divanı'nı) yazdığını söylüyor. Hadi Hegel'in ilgilenmesini bir dereceye kadar olağan karşılayalım. Engels, daha da ilginçini Engels söylüyor: "*Hammer denen Alaman, -tabir bu- çıkıp da Osmanlı tarihini yazana kadar bizim diplomatların haberi bile yoktu o medeniyetten, bize bir şey vermediler.*" Yani 18. asırda başlayan faaliyete boşuna "aydınlanma" denmemiş, dünya hakkında ciddi bir bilgi birikimi var.

Türkiye'de maalesef böyle bir faaliyet yok. Gerçi Türkiye, yakın zamanlarda tıpta ve mühendislikte büyük işler başardı, daha da başaracak. Ordular daima kendini reforme ediyor, başarılı oluyor, eğitim verebiliyor. "Managerial class", bütün hatalarına rağmen birtakım şeyleri başarabiliyor. Bunlar önemli ama temel noktalarda bir duraklama var. O temel noktalarda duraklama olunca toplumun kendisini tanıması, gereken siyasi reformlarını yapması, kendini iyi değerlendirmesi mümkün olamıyor.

İyi diplomatlarımız var, fakat bu diplomatların kültürel ilişkiler sahasında fazla yaratıcı olabilmeleri mümkün değil; çünkü Franko'nun diplomatları gibi değiller. "Efendim, biz kendimizi tanıtmalıyız" diyorlar. Çok güzel, peki devamı nerde? Franko'nun diplomatları örneğine bir bakalım. Bilhassa 1945'ten sonraki dünyada Franko İspanyası istenmeyen ülke idi. Nazi Almanyası'nın ve Faşist İtalya'nın müttefiki olmuştu, fazla bir geliri de yoktu ve tek parti rejimini değiştirme niyetini taşıyordu. Ülkelerinin diplomatik etkinliğini artırmak isteyen İspanyol diplomatlar kültür işlerine yöneldiler. Görüldü ki İspanyol diplomat sınıfının böyle bir kültürü var. Maalesef bizim kadrolarımızda bu tür uğraşlar yoktur.

Tekrar tekrar söylemek gerekir ki tarih bilgimiz çok zayıf. Mesela Musul konusu ileri sürülüyor ve deniyor ki, "Bizim Musul'da çok yüksek haklarımız var." Bunu söyleyenler ne tür hakları olduğunun farkında bile değiller. Mesela "havass-ı hümayun" dediğimiz imparatorluk hasları vardır. Padişahın özel mülkü

görünen şeylerdir bunlar. Onların statüsünü etüt etmeden, ne olduğunu bilmeden kulak dolma sözlerle konuşuyoruz.

“Ermeni” Meselesi ve Arşivlerin Açılması

Yine sürekli konuştuğumuz bir mevzu: “Ermeni” meselesi ve arşivlerin açılması. Bu konuda söz söyleyenlerin tamamına yakını “arşiv”in ne olduğunu bilmiyor. Bir kez dahi arşive gidip orada ne gibi tasnifler var, o tasniflerden nasıl belge çıkar, belgelerin içindeki bilgiler neyi nasıl ifade eder, ne nasıl değerlendirilir, Osmanlı bir belgeyi 17. asırda nasıl yazar, 18. asırda nasıl yazar bilmeden feveran ediyorlar: “Arşivleri kapalı tutuyorlar!” Daha ilginç, bunu söyleyenler, yabancı arşivler üzerinde çalışmayı da bilmiyorlar, yani belgeleri senkronize okumak gibi bir vasıfları yok. Zaten bu konudaki külliyatın çoğu propaganda mahiyetli. İki tarafta da ezbere davranıyor, üslup olarak problemi anlayamı yok. “Holokost” benzeri bir jenositten bahsediliyor. Oysa ne bu taraf biliyor holokost’u, ne diğer taraf. Bilgiden uzak düşülünce bir tarafın suçlaması ve öbür tarafın savunması üzerine kurulu yaramaz bir tartışma içinde buluyoruz kendimizi. Bu sözler, ciddi heyetler önünde geçerliliği olan ifadeler değildir.

Şöyle de ilginç bir şey oluyor: Ecnebi çevrelerden birisi, hakikaten Ermeni jenosidini savunmak için arşive giriyor; bir müddet sonra bakıyor ki mesele pek öyle değil, bunun holokost’a benzer yanı yok; o andan itibaren Türk tezini savunmaya başlıyor. Bundan sonra söylentiler çıkıyor; “Efendim, Türkler para verdi.” Türklerin para verdikleri falan yok. Çünkü Türklerin bu adamdan haberleri bile yok. Çok hazin bir gerçek: Türkiye tarihinin teknik olarak yazımını, birtakım tezlerin teknik tenkidini yapanlar ecnebler, yani tarih eğitimlerini, tarihe bakış alışkanlıklarını tamamıyla bu çevrenin dışında edinmiş insanlar. Bunun üzerinde durulması gerekiyor.

Ansiklopediye bakmayı, herhangi bir konu için ansiklopedi maddelerini aramayı bile bilmiyoruz. Tabii, şunu da söyleyelim: Türkiye’de İnönü Ansiklopedisi ve İslam Ansiklopedisi dışında gerçek anlamda ansiklopedi de yoktur. Çoğu çok hızlı çevrilmiştir, telif edilirken vahim hatalar yapılmıştır. Dolayısıyla ansiklopedilere bakarak tez ileri süremezsiniz, bizdeki ansiklopedileri daimi surette yabancı ansiklopedilerle karşılaştırmalı okuyacaksınız. Larousse’a bakacaksınız, Britannica’ya bakacaksınız, Brockhaus’a bakacaksınız. Pozitif bilimlerin konusu olan bir madde değil ise, bilhassa sosyal ilimler sahalarında, tercüme ansiklopedilerde en azından terminoloji tercümelerinde sakatlıklar vardır.

Türkiye’de Aristokrasi Var mıdır?

Şimdi toplumda bir asalet merakı çıktı. İnsanlar boyuna bize şecere soruyorlar. Mesela bir hanım geliyor, “Benim soyum İkinci Yakup’a

dayanıyormuş, bunu araştırmak zorundayım” diyor. Ama en azından bir Osmanlı tarih kitabını alıp okuma alışkanlığı yok. Türkiye’de size, Almanya’daki, Fransa’daki, Macaristan’daki gibi şecere veremeyiz; çünkü bizde böyle bir imkân yok. Belirli nüfus kayıtları olabilir; ama çoğu ya kayıptır, ya yanmıştır, ya da yangın geçirmiştir. “Efendim, bizim şeceremiz falanca paşadan geliyor” diyorlar. Falanca paşa dediğinizin şeceresinin neredeni nasıl geldiği belli değil. Çoğunlukla şöyle olur: Adam, bir paşa kızıyla evlenmiştir, kadın öldükten sonra o efendi alıp şecereyi başka biriyle evlenmiştir; çok oluyor bu. Paşayla alakası olmayan bir nesep, o paşanın furuu olduğunu sanıyor. Gidiyor, vakfiyeden kaydını düşürür, o isimler etrafta gezer vs.

Bunlardan gerçek bir usul-furu ilişkisi çıkaramazsınız, yani Türkiye’de bir aristokrasi bulamazsınız. Hele bu aristokrasiyi tasdik edecek, meşrulaştıracak bir kayıt sistemi suret-i katiyede mevzubahis değildir; çünkü Türkiye’de böyle bir şey yoktur.

Bu söylentilerin neticelerini görüyoruz. Boyuna herkes “sabetayist” oluyor. Ne sabetayist olduğu iddia edilen bunu ispat edebilecek durumda, ne de iddia eden. Bu arada yanlışlıklar da yapılıyor. Yöntem hatasını göstermek bakımından örnek veriyorum, bir devlet adamı için böyle dediler mesela. Oysa bu mümkün olamaz; çünkü o bakanın annesi Almandı, von Papen’in sekreteriydi, ondan evvel de Ribbentrop kabinesinde sekreterdi. Üçüncü Reich’ta bu tür vazifelere kabul edilen küçük memurlarda dahi 5 göbek değil, 11 göbek araştırılır. Alman kayıt sistemi, bürokrasinin nüfus kayıtları bunu temin edecek durumdadır. Avrupa’da bu kayıtların arkasında, her şeyden evvel, kiliselerdeki vaftiz defterleri, nikâh defterleri, ölüm defterleri var. Bir müddet sonra belediye teşkilatlarının erkenden kurulması dolayısıyla belediyelerdeki vergi defterleri var ki bunlar birçok şeyi açığa çıkarıyor. Aristokratlardan farksız bir şekilde, köylüler de 10-15 kuşak geriye kadar gidiyorlar, “serf” dedelerine kadar şecerelerini çıkarabiliyorlar; bütün bunlar mümkün. Böyle bir ortamın içerisinde tarih, kayıt sistemleri itibarıyla başka türlü yapılıyor; onu arz etmek istiyorum.

Aradaki farkı teslim etmek lazımdır. Bu dediğim sistem, sırf bu toplumun Müslümanları için değil, Hıristiyanları ve Musevileri için de geçerlidir. Burada söz konusu olan, dine bağlı bir şey değil, bir emperyal yapıdır. Bugün hahambaşılığa gidip İstanbul’un önde gelen Yahudi ailelerinin şecerelerini çok sıhhatle ve derinlemesine tespit etmeniz mümkün değildir; ancak sözlü gelenekle tespit edilir. Türkiye’de filolojik yanı şiddetle tamamlamak lazımdır, ama bunlar yok diye tarih yapılamaz da değildir. Hiç kaçarı yok, yüklü bir filolojik malumatınız olacak ve okuyacaksınız.

Tarih Nasıl Yazılır?

“*Tarih nasıl yazılır?*” dediğiniz zaman söylenen genelde şudur: “*Efendim, kroniklerimiz vardır*”, yani Osmanlı’daki “vakayiname”ler vardır, bu kronikleri okursunuz, eğrisiyle doğrusuyla tarihin ana hatları buradan çıkar. İkincisi, vergi defterlerine bakarsınız. Mahkeme kayıtlarına bakarsınız, toprak kayıtlarına bakarsınız, bu böyle gider. Nihayet denir ki: “*Mektuplara bakarsınız.*” Bu şekilde “histoire de mentalité” yapıyorlar, yani zihniyet tarihini birtakım tarihlenmelerle, mektuplarla yapıyorlar. Böyle bir şey maalesef bizde tam manasıyla söz konusu değildir.

Osmanlı İmparatorluğu 1299-1300-1302 yıllarından birinde kurulmuştur; tarihçilerin arasında münakaşalı bir durumdur. Noterden tasdikli bir senetle kurulmadı bu devlet. Büyük Constantin’in İstanbul’u kuruşu ise çok farklıdır. Constantin İstanbul şehrini kurarken -şehir vardı artık da- “Byzantion” diye bir yer vardı, hatta ona “Nea Roma” diyorlardı, çünkü Roma imparatorları bu şehri geliştirmeye başlamışlardı: Constantin’den evvelki imparatorlar Hipodrom’u, Septimius surlarını yapmışlardı. Constantin “Yeni bir plan yapıyorum, genişletiyorum ve surları çeviriyorum” dedi. O surlar bizce namalum idi. Neyse ki Marmaray Projesi dolayısıyla Yenikapı civarında ortaya çıktı. Constantin, surları çekti ve “Şehri kuruyorum, tanrılar takdis etsin” dedi. Hristiyanlara da takdis ettirdi; “Sizin Tanrımız da takdis etsin” dedi. 332 yılının 13 Mayıs’ı idi, “Uğurlu Gün” dendi. Böylece şehir bir seremoni ile kurulmuş oldu.

Osmanlı’nın kuruluşunda ise böyle bir şey yok; Osmanlı Beyliği, “Uğurlu olsun” diye böyle tarih düşürülerek kurulmuş değil. Yalnız kuruluşu betimleyen bazı vakalar var: Bir tanesi, süzeren statüsünde tabi olunan hükümet tarafından gönderilen sancak. Bazıları, örneğin Halil İnalçık Hoca diyor ki: “Bafeon (Koyunhisar) Muharebesi’nden sonra civardaki bütün beylikler Osmanlı’ya katıldı, ‘Osman Bey Hanımızdır’ dediler, böylece devletin adı çıktı.” Böyle bir görüş var. Ancak 1300’den aşağı yukarı 1440’lara kadar bu devletin kroniği, yani olayları günü gününe yazan vakayinamesi yok. Bu devri anlatan kroniklerin hepsi II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet devrine ait. Bunların en akıllısı, “yaşlı fakihden duyduğumuza göre” diyor. “Yaşlı fakih” diye, o devirleri görüp sözlü olarak nakleden, bize meçhul bir tarihçi var. Yalnız, bu tarihçinin de yazdığı bir şey yok, her şey şifahi. Gayet enteresan bir romantizmle sunulan bir tarih anlatımı. Fakat bu romantizm, bir kabile devleti, bir aşiret savaşıçılığı romantizmi içinde değil; bir imparatorluğun insanlarının romantizmine benziyor; yani Titus Livius’un Roma’nın kuruluşunu anlatmasına.

Titus Livius, İmparator Augustus, Claudius, Nero ve Caligula devirlerinin tarihçisi, oo, “Deris Public”in üzerinden 500 sene yaşamış

Cumhuriyet, artık İmparatorluğa geçilmiş ve kuruluş bu tarihlemeye göre 700'üncü senesinde yazılıyor, yani Titus Livius 7 asır sonra Roma'nın kuruluşunu. Onun nedenle bu kaynakları kullanırken çok dikkatli olmak lazım. Gene bazıları, mesela Colin Imber "Bu külliye uydurmaz" diyor. Nereden biliyorsun külliye uydurma olduğunu, gidip tetkik mi ettin? Masa başında vakayiname tetkik edilmez, doğru düzgün vakayiname tetkik etmek için 50 tane yan dalı, yan belgeyi tetkik etmek ve çok esaslı topoğrafik araştırma yapmak gerekir.

Osmanlı'nın kuruluşuna geri dönelim. Yan dallar var mı? Var; Bizans kronikleri var. Onlar epeyce etüt edilmiş vaziyette. Başka yan dallar var mı ya da neler olabilir? Varsa İlhanlılar devri eserleri ve tabii Cenova, Venezia gibi İtalyan devletlerinin kayıtları. Osmanlı tarihi bakımından bunların hiçbiri doğru dürüst araştırılmış değil. Vatikan devlet arşivleri ("Stato, Statale" diyor çünkü Papalığın arşivleri), dünyanın en eski düzenli arşivleridir ve 1135'ten itibaren düzenli raporları vardır. Ondan evvelki bilgiler fragmanlardır. Hiçbir Türk tarihçisi o devrin Latincesini öğrenip de gidip o arşivleri okuyup araştırmış değil. Türklerin Dede Korkut Destanı'nın en iyi versiyonu bile İtalya'da Vatikan kütüphanelerinde bulundu.

Bunlar, maalesef filolojik bakımdan donanımsız, boş konuşmayı seven bir memleketin tarih yazımının hazin görüntüsüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nu aşağı yukarı 150'nci yahut 140'ıncı kuruluş yıldönümüne kadar vesikalardan etüt etmekten aciziz. En eski tahrir defterimiz ve en eski kadı sicilleri de gene 15'inci asrın 2'nci yarısına ait. Daha da tuhaf olanı, en eski tahrir defterimiz, bugünkü Türkiye'ye değil, Arnavutluk'a ait, yani Fatih Sultan Mehmet devrine. Bunu Halil Hoca neşretmiştir, Halil Hoca'nın Arnavutluk'un milli tarihine yaptığı katkı eşsizdir.

Neticede kendi kaynaklarınız bu kadar, yabancı kaynakların hiçbirini de doğru dürüst etüt etmiş değiliz. Buna maalesef yabancı kolleglerimiz de dâhil. Birkaç meslektaşımız var gerçi; ama bunlar maalesef o eski, kuvvetli ananenin sahibi olacak kişiler değil. Artık ne eski Menage var, ne eski Hammer var, hatta onları bırakın, ne bizim Richard Croitel var, ne de Fransa'nın eski tarihçileri Cloth Kohen gibi adamlar var. Yeni bir nesil yetişti, bunlar belki yapacak çok şey bulamıyorlar, belki de tıkdılar. Zamanımızın Avrupa münevveri de maalesef iyi yetişmiyor. Eski kuşağı, İkinci Cihan Harbi'nden evvelkileri hatırlıyorum, mesela bizim hocamız daha liseyi bitirdiği zaman, Almanca ve Fransızcanın yanında Yunanca ve Latinceyi de tam biliyor. Hatta daha dini ağırlıklı lisedeler yetişen bazıları İbranice de öğreniyor. O nesilde filolojik meleke çok gelişmişti. Bir kelimenin oturmadığını, yanlış anlaşıldığını anladıkları an rahatsız oluyorlardı.

Latince, Yunanca, ya da başka dilden metinleri çocukluktan bu yana okuya okuya o kadar rafine, o kadar iyi donanımlıydı ki. Hiyeroglifleri bulan Champollion, 15-16 yaşındayken Yunanca ve Latincenin dışında Aramice ve İbranice gibi dilleri biliyordu. Biliyordu ki üzerinde üç ayrı dili taşıyan “Rosetta taşındaki” Kopça metni okudu. Yunanca çevirisinden hareket edip hiyeroglifi çözdü. 30 küsur yaşlık bir ömre sığdırdı bütün bunları.

Neticede bugün Osmanlı tarihçiliği maalesef şarkın diğer dallarına göre çok büyük talihsizlik içinde. Hem memleketin kendi evlatları, hem de onunla uğraşması gereken yabancılar fazla bir katkı sağlayamıyor, bu devrin tarihi adına kayda değer adımlar atılmıyor.